ושכר 10,000 יוונים (359 לפסה״נ), ובחילותיו אלו השתלט כמעט על כל נמלי ארץ־ישראל ופיניקיה. לאחר מכן היה עליו להתחבר לאחשדרפן אַרוואַנְדַס בסוריה, וצבאותיהם המאוחדים צריכים היו לצעוד מזרחה, כדי לתמוך בדַטַם שחצה את הפרת בלווית חיל חלוץ. תוך כדי מסע זה מרד נחת־חר־חבו (Νεκτανεβως), בתכוס, דודו, שעה שנמצא עמו במחנה, והתמרדות זו גרמה לכניעתו של תכוס לפני ארתחשסתא ג׳, יורש העצר הפרסי, בצידון. מהומות במצרים אילצו את נחת־חר־חבו להסוג ממחנהו ולחזור לארצו. השלטון הפרסי במערב הוחזר על כנו בהדרגה, משנתפסו או הוסגרו בזה אחר זה ראשי המורדים. ארתחשסתא ג׳ עלה למלוך בשנת 358 לפסה״נ, ובשנת 351 לפסה״נ השתלט שוב על כל אזור שלטונו הקודם במערב, כולל פיניקיה, ואז התכונן לעלות שוב על מצרים. אחשדרפן סוריה באותו זמן (351 לפסה״נ) נקרא בֵּלֶשֻׁנ (Βελεσυς), ואפשר היה נכדו של נציב סוריה במאה ה׳ לפסה״נ (Diod. XVI, 42, 1).

ארתחשסתא ג׳ לא הצליח לכבוש את מצרים ולאחר שנה של קרבות קשים (351—350 לפסה״נ) נאלץ לסגת. כשלון זה נתן את האות למרד גדול של ערי הפיניקים. בֵּלֶשֻׁנ, האחשדרפן של נציבות עבר־נהרא, בעזרתו של מזדי (Μαζαιος), אחשדרפן קיליקיה, יצא ותקף את פיניקיה כדי לדכא בה את המרד, אך הם נכשלו (Diod. XVI, 42, 1). בתחילת שנת 345 לפסה״נ קיבץ ארתחשסתא צבא עצום ורב בבבל ועלה על צידון. אזרחי העיר התכוננו למצור ממושך אך מנהיגיהם הסגירום בידי האויב. לא ידוע מה אירע לבֵּלֶשֻׁנ. מזדי, שנשאר אחשדרפן קיליקיה, נתמנה גם לאחשדרפן עבר־נהרא. נמצאו מטבעות רבים שלו, פיניקיים (וליתר דיוק צידוניים) בסגנונם, וזמנם משנת 16 עד שנת 21, כלומר חמש שנותיו האחרונות של ארתחשסתא, שהן 345—339 לפסה״נ. סדרה אחרת של מטבעותיו, שעליהם הכתובת: מזדי זי על עבר נהרא וחלך, מעידה כי הופקד על קיליקיה וסוריה גם יחד. מזדי החזיק, כנראה, במעמדו כאחשדרפן עבר־נהרא גם בשנים האחרונות לשלטון הפרסי; שהרי בסדרות האחרונות של מטבעותיו הצידוניים יש מספרים מן 1 עד 4, ובוודאי טבע אותן במשך שלוש שנות שלטונו הקצר של אַרְסֵס (338—336 לפסה״נ) ובמשך ארבע שנות שלטונו הראשונות של דריוש ג׳ (336—333 לפסה״נ).

כשעלה אלכסנדר על מצרים, הטיל על מצביאיו לכבוש מידי הפרסים את שארית הנציבות הסורית. אחר־כך אורגנה נציבות עבר־נהרא כנציבות סוריה. בזמן ההוא היתה קרויה Κοίλη Συρία, שם ששיקף כנראה את התחליף היווני, הצורני והצלילי, לביטוי הארמי ״ארם כלה״. כפי שהראה שליט, הביטוי היווני Κοίλη Συρία מקביל מבחינה סמנטית ל־Συρία πᾶσα (= כל סוריה), ומזר ציין את מקורו הארמי של ביטוי זה: ארם כלה, המצוי באסטילת סְפִירֶה (A, שו׳ 5). ברור שנציבות עבר־נהרא נשארה יחידה מינהלית עד לאחר מותו של אלכסנדר מוקדון. אחרי מותו צורף חלקה הדרומי של נציבות עבר־נהרא לממלכת התלמיים.

על התיישבות פיניקית בחוף ים התיכון שבתחום נציבות עבר־נהרא מעיד הקטע ממסע החופים של פסבדו־סכילכס. זוהי רשימה גיאוגרפית של נמלים, שפכי נהרות ושאר נקודות־עזר גיאוגרפיות לניווט סביב ים־התיכון. התעודה משקפת, לדעת רוב החוקרים, את המציאות באמצע מאה ד׳ לפסה״נ, אף־על־פי שמחברה מתיימר להיות נווט יווני בן מאה ה׳ לפסה״נ. אמנם, לגבי קביעת התחומים של נציבות עבר־נהרא או חוף הים הפיניקי אין לתעודה זו ערך (כיון שאינה כלל מסמך מדיני, וכל עניינה אינו אלא לרשום בזו אחר זו את הקבוצות האתניות השונות, היושבות בנמלי ים־התיכון, בלא להעיר על השתייכותן המדינית או המינ־הלית); אף־על־פי־כן היא מעידה על השפעתן של צור וצידון על כל הקהילות הימיות שלאורך החוף המזרחי כולו. שלטונה של צידון על דאר, יפו ועמק השרון, המשתקף בכתובת אשמנעזר (שו׳ 9), שזמנה כנראה מאה ה׳ לפסה״נ, קרוב לוודאי שהוא משמש רקע למצב המתגלה אצל פסבדו־סכילכס.

סלושץ, אוצר, 25; ב. מזר (מייזלר), תרביץ יב (תש״א), 109—122; הנ״ל, בימי בית ראשון (קובץ), ירושלים תשכ״ב, 150—157; אהרוני, ארץ־ישראל, 330—338; אבי־יונה, גיאוגרפיה², 17—25
B. Meissner, ZAW 17 (1897), 191—192; E. Meyer, Die Entstehung des Judentums, Halle/S 1896, 19—21; idem, IN, 321 no. 1; W. von Landau, MVAG 9 (1904), 54 ss.; F. H. Weissbach, Die Keilinschriften der Achämeniden, Leipzig 1911, 2 ss.; J. D. Prašek, AO 14 (1913), no. 2; idem, ibid. 14 (1914), no. 4; W. Schwenzener, Klio 18 (1923), 41—58, 226—252; E. F. Weidner, AfO 8 (1932—1933), 17—34; O. Leuze, Die Satrapieneinteilung in Syrien und im Zweistromlande von 520—320, Halle/S 1935; G. Posener, La première domination perse en Egypte, Cairo 1936, 48 ss.; A. Ungnad, ZAW 58 (1940—1941), 240—242; Olmstead, HPS, 553—637; idem, JNES 3 (1944), 46; idem, History of the Persian Empire, Chicago 1948, passim; R. A. Parker, AJSL 58 (1941), 373—377; R. G. Kent, JNES 2 (1943), 302—306; idem, Old Persian², New Haven 1953, 107—157; M. San Nicolò, Archiv Orientální 17 (1949), 327—328; A. L. Oppenheim, apud Pritchard, ANET, 291, 316; A. Shalit, Scripta Hierosolymitana 1 (1954), 64—77; A. Toynbee, A Study of History 7, London 1954, 656—657; J. Starcky, BAr 18 (1955), 84—106; R. Borger, Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien, Graz 1956, 131, s.v. Ebîr nâri; A. Gardiner, Egypt of the Pharaohs, Oxford 1961, 362—383; J. Ch. Assman Archäologischer Anzeiger (1963), 690—715; K. Galling, ZDPV 79 (1963), 140—151; idem, Studien zur Geschichte Israels in persischen Zeitalter, Tübingen 1964, 185—209
אפ״ר

עִבְרִי. — לוי מבני מררי (דה״א כד,כז). השם עברי רשום בדיו על כלי חרס מקרתחדשת. עברי הוא שם תיאופורי מקוצר, וע״ע עבר. יש סבורים מתוך השוואה לדה״א ו,כט, שאין עברי אלא שיבוש מן עבדי. בשבעים B: Αβαι; A: Ωβδι; Luc.: Αβαρια.

סלושץ, אוצר, 204, 206
Rothstein-Haenel, 440
מ׳

עִבְרִי, עִבְרִים. — הכינוי עברי(ם) בא במקראות הקדומים בתקופה שקדמה למלכות דויד, וכן בכתוב אחד מאוחר יותר. שימושו מכונס בפרשיות אלו: א. יוסף ואחיו במצרים (בר׳ לט,יד,יז; מ,טו; מא,יב; מג, לב); ב. שעבוד מצרים (שמ׳ א,טו,טז,יט; ב,ו,ז,יא,יג; הכינוי אלהי־העברים שמ׳ ג,יח; ה,ג; ז,טז; ט,א,יג; י,ג); ג. מלחמות ישראל בפלשתים (שמ״א ד,ו,ט; יג,ג,ז,יט; יד,

יא,כא; כט,ג). כעין נספח לפרשה ב, מצוי עבד עברי בשמ׳ כא,ב, והדיו בדב׳ טו,יב; יר׳ לד,ט,יד.

הכינוי בא עוד בשני מקראות בודדים: בפעם הראשונה בבר׳ יד,יג: אברם העברי; ובפעם האחרונה ביונה א,ט: עברי אנכי. הצורה Ἑβραῖος בשבעים גזורה מן התמונה הארמית עִבְרַי; ראה ת״א בר׳ מא,יב, מהד׳ שפרבר); את הביטוי: (אברם) העברי בבר׳ יד,יג, תרגמו השבעים ὁ περάτης, ועל כך עיין להלן.

הכינוי עברי בא לזהות ולייחד את בני עם ישראל או את אבותיו לעומת עמים או בני עמים אחרים: לא יוכלון המצרים לאכול את העברים לחם (בר׳ מג,לב); התחזקו... פלשתים פן תעבדו לעברים... (שמ״א ד,ט); ועל השאלה: אי מזה עם אתה? תשובת יונה: עברי אנכי (יונה א,ט). בסיפורי תקופת האבות זהו כינוי אתני לאבות ישראל, ולפיכך מצינו אותו גם בפי גויים, וגם בפי האבות, המכנים עצמם עברי בפני גויים, וגם בפי המספר, כשהוא נזקק לכינוי אתני (בר׳ יד,יג; מג,לב).

החל מסיפור שעבוד מצרים מדובר על עם בני ישראל (שמ׳ א,ט), ובכל זאת הכינוי עברי מוסיף לשמש, אף כי לא בעקיבות. כן מצינו אלהי העברים (שמ׳ ה,ג) בצד אלהי ישראל (שם ה,א); ובצד הביטוי: עם בני ישראל, שבפי פרעה, מוזכרות הנשים העבריות (שם א,טז ועוד), וודאי שהן שייכות לאותו קיבוץ אתני. הדעת נותנת שהמשך השימוש בכינוי עברי מציין את הקרבה שבין המסורות על יציאת מצרים למסורות האבות. מעניין שת״א מבחין בעקיבות בין תקופת האבות לתקופה הבאה אחריה: בס׳ בראשית הוא מתרגם עבראה וכיוצא בזה; מס׳ שמות ואילך יהודאה וכיוצא בזה. בכך הוא קובע שזרע העברים הם עם ישראל — היהודים. בפרשת מלחמות פלשתים מצינו עברים וישראל משמשים כאחד (השווה שמ״א ד,ו, עם ה,ז).

מכאן נראה שהמקראות מזהים את עברים וישראל, וכינוי ה׳ אלהי העברים משמש ראיה חותכת לכך. ניסוח ס׳ דברים למשפט העבד שבשמ׳ כא,ב, אף הוא משמש ראיה, שכן דב׳ טו,יב, מכנה את העבד: אחיך העברי או העבריה; ויר׳ לד,ט מוסיף: לבלתי עבד בם ביהודי אחיהו איש. אין ספק אפוא, שבתקופת המלוכה לכל המאוחר הובן עברי ככינוי למי ששייך לעם בני ישראל, אלא שבאותו זמן כבר יצא כמעט כינוי זה מן השימוש.

יש ששיערו כי בכינוי עברי דבק טעם לפגם, שהרי שימושו בפי הפלשתים ואף הכינוי עבד עברי מלווה נימת זלזול. נראה שדיוקם של דברים כך הוא: קודם התהוות עם בני ישראל אין בכינוי עברי שום נימת זלזול; וכך בסיפורי ס׳ בראשית. לאחר התהוותו של העם, שמו הוא ישראל, ועברים רומז מעתה למוצא אתני גרידא. לפיכך יש נימת זלזול בישראל בכינוי עברים שבפי הפלשתים. אשר לעבד עברי, ייתכן שלא בא אלא לקשר את משפט העבד עם שעבוד העברים / ישראל במצרים (ועיין להלן).

שאלת מקור הכינוי כרוכה בסבך של בעיות. דעה רווחת בין חוקרי המקרא, שעברי רומז לקיבוץ רחב יותר מאשר

ישראל. לפי דברי ראב״ע לשמ׳ כא,ב, כבר החזיקו בדעה זו ״המכחישים״ (הקראים), שנגררו אחרי סברות חז״ל בדבר מוצא המלה (ראה בר״ר מא [מב],יג). סיוע לדעה זו ביקשו כמה חדשים בשמ״א יג,ג (המשוחזר בעזרת השבעים:... פשעו העברים), ויד,כא: והעברים היו (בשבעים: והעבדים אשר היו) לפלשתים כאתמול שלשום... סביב וגם (בשבעים: סבבו גם) המה להיות עם ישראל אשר עם שאול ויונתן. משמע כאילו עברים לחוד וישראל לחוד. אבל אין הדבר מוכח (Böhl).

יתד לתלות בה משמעות רחבה של עברים שיערו רבים למצוא בחַ׳בִּרוּ (ע״ע ח׳בר), המוזכרים בכתבי היתדות כיסוד נייד נפוץ בקשת הפוריה במשך האלף השני לפסה״נ. את הח׳ברו זיהו עם עברים, והוסיפו לזהותם כך גם כשנת־ברר מתעודות אוגריתיות ומצריות שעיקרו של ח׳ברו הוא עפרו. מצד אחד טענו ששורש עבר עיקר, ועפרו אינו אלא שינוי דיאלקטי משני, ועברי־עפרו מתפרש כלשון עובר (י. לוי; ע״ע ח׳בר). לטענה זו מסייע לכאורה התרגום περάτης בבר׳ יד,יג, שגזרוהו מן הפועל περάω שהוראתו לעבור ממקום למקום, והנאה ליסוד נייד כעברים־עפרו. אחרים העמידו את השרש עפר עיקר (יהי פירושו מה שיהיה) וראו בעברי צורה משנית. הקושי הוא שהעפרו מופיעים כמעמד חברתי נחות המורכב מיסודות אתניים שונים; לאיחודם השבטי או הגזעי אין כל ראיה. את הקושי הזה ניסו לסלק בטענות שונות: חוקרים אחדים הניחו שגם עברי היה ביסודו כינוי מעמדי, ועבד עברי הוא בעיקרו מי ששייך לאותו מעמד נחות של העפרו (דעה זו נשתלבה בהנחה שה״משפטים״ של ס׳ שמות הגיעו לישראל מתחום המשפט המיסופוטמי באמצעותם של הכנענים). כנגדם הניחו אחרים שהכינוי עפרו עצמו קיבל משמעות אתנית במשך הזמן.

קשה לומר שיש באחת מן ההשערות הללו כדי הכרע. מדרשי השם הגוזרים את עברי מעבר בן שלח (ע״ע עבר), או מעבר הנהר, אינם מניחים את הדעת. גם περάτης אינו אלא גלגול יווני של מדרש כזה; כבר ראה פילד, שיש לגוזרו (והוא הדין ב־περαῖτης של עקילס) מן πέραν — עבר (הנהר). הפסוקים בשמ״א צריכים תיקון, וגם בשחזורם אינם מכריעים. לפי פשוטם של המקראות הברורים, עברים הם קיבוץ אתני, והמכונים כך הם ישראל ואבותיו בלבד. הביטוי ארץ העברים מתפרש בלא דוחק כארץ מגוריהם ונדודיהם של האבות העברים; שימוש דומה מצינו בכתובת של יַחְ׳דֻלִם מלך מארי, שבה שטחי מגוריהם של שבטים ניידים קרויים ארץ (mātu) בני השבט. דינו של אברם העברי מעורפל. יש אומרים שאין כאן אלא היטל של כינוי הבנים על אבי האומה. לדעת אחרים, ביסוד בר׳ יד מונחת תעודה זרה (אולי בבלית), שבה כונה אברהם עפרו, עברי. ואולי נשתמר כאן זכר להשתייכות אברם הגֵר למעמד העפרו, והכינוי שדבק בו נהפך לאחר זמן בצורת עברי לכינוי אתני, כשנתבקש צד משותף לאבות האומה.

וע״ע ח׳בר.

מייזלר, תולדות, 93—97; קויפמן, האמונה הישראלית, ב, 7—13; 328—334; מ. גרינברג, תרביץ כד (תשט״ו), 369—379; י. מ. גרינץ, ע״ז לדוד, ירושלים תשכ״ד, 92—102; מ. הרן, שם, 59—60
F. Field, Origenis Hexapla, Oxford 1875, 31; F. Böhl, Kanaanäer und Hebräer; Leipzig 1911, 67 ss.; H. Parzen, AJSL 49 (1932—1933), 254 ss.; E. A. Speiser, AASOR 13 (1933), 34—53; E. Taeubler, A. Marx Jubilee Volume, Philadelphia 1950, 581—584; G. Bottéro, Le problème des Ḫabiru, Paris 1954; M. Greenberg, The Ḫab/piru, New Haven 1955, 91—96; J. Lewy, HUCA 28 (1957), 1—17; R. Borger, ZDPV 74 (1958), 121 ss.; H. Cazelles, Syria 35 (1958), 198 ss.; M. P. Gray, HUCA 29 (1958), 135 ss.; Th. J. Meek, Hebrew Origins, New York 1960, 6 ss.; J.-R. Kupper, RA 55 (1961), 197 ss.; W. F. Albright, BASOR 163 (1962), 53 s. מג״ג

עֲבָרִים, הַר הָעֲבָרִים. — מקום בעבר הירדן המזרחי. אל הר העברים נצטווה משה לעלות ולראות את הארץ שנועדה לבני ישראל (במ׳ כז, יב). לפי דב׳ לב,מט, הר העברים (בשבעים B: τὸ ὄρος τὸ Αβαριν) הוא: הר נבו אשר בארץ מואב אשר על פני ירחו. נמצא, יש לבקש את הר העברים בפינה הצפונית־מערבית של רמת מואב סמוך לערבות מואב. לאזור זה מוביל גם תיאור מסעות בני ישראל המציין את הרי העברים כתחנה אחרונה לפני שחנו בני ישראל בערבות מואב (במ׳ לג,מה). שלא כדב׳ לב,מט, המציין את הר העברים כהר נבו (וכך בשבעים לבמ׳ כז,יב), נאמר בבמ׳ לג,מז: ויחנו בהרי העברים לפני נבו. כנראה הר נבו (ע״ע) אינו אלא פסגה בהרי העברים, והם הוזכרו בנבואת ירמיהו יחד עם רוכסי הלבנון והבשן (יר׳ כב,כ). מסתבר שבשם זה נקראו אשדות המערב של רמת מואב, היורדות בתלילות רבה אל ערבות מואב ואל ים המלח והנראות למשקיף מצד יריחו כשלשלת הרים נישאים. מטעם זה סוברים כמה פרשנים שהוראת השם היא: ההרים אשר מעבר (לירדן), מנקודת ראותו של הצופה ממערב לירדן. הוראה ראשונית זו ניכרת בתרגום השבעים לבמ׳ כז,יב: τὸ ὄρος τὸ ἐν πέραν (וכן עקילס לדב׳ לב,מט; השבעים לבמ׳ כא,יא; לג,מד). בתרגומים הארמיים לתורה ובנוסח שומרוני רגילה הצורה עבראי, דהיינו עִבְרִים (השווה התרגומים לבר׳ י,כא; לט,יד; מ,טו; מא,יב), או מעברות (השווה ת״י ליר׳ כב,כ; לשופ׳ ג,כח; וכן הוולגטה וסומכוס לדב׳ לב,מט). אף־על־פי שהכתובים בתורה מכוונים רק למתלול הצפוני־מערבי של רמת מואב, אפשר שהשם הר העברים היה מוסב על כל האשדות המערביים של רמת מואב. וע״ע אשדות הפסגה; נבו; עיי העברים; פסגה.

פרס, ארץ־ישראל, אנצ׳ ב, 209—210; אהרוני, ארץ־ישראל, 43, 176
G. B. Gray, Numbers (= ICC), Edinburgh 1912, 281; M. Noth, PJB 36 (1940), 11—12; idem, ZAW 60 (1944), 19; W. Rudolph, Jeremia, Tübingen 1958, 131; A. H. van Zyl, The Moabites, Leiden 1960, 51, 62; Aharoni, Land of Bible, 51, 187 ב״ע

עברית. — [א] שם הלשון. — לשונו של רוב המקרא לא נקראה בימי המקרא בשם ״עברית״. למעשה אין אנו יודעים איך נקראה בפי דובריה. המקראות היחידים, שיש בהם ציון שם, הם מסוף זמנה של מלכות יהודה. במל״ב יח,כו,כח; יש׳ לו,יא,יג, היא נקראת ״יהודית״, בני־גוד לארמית, אך קשה להניח ששם זה ללשון היה השם הכללי בימים ששימשה גם במלכות ישראל (עיין להלן [י]). הכינוי ״יהודית״ חוזר בנחמ׳ יג,כד, אך ביגודו ל״אשדו־דית״, שוודאי לא היתה לשון מיוחדת, מוכיח שהכוונה לא לשמות של לשונות, אלא ללשון היהודים וללשון האשדו־דים. יש׳ יט,יח, מזכיר אותה בשם שפת כנען, אך ספק אם היה זה השם שבפי העם או כינוי של מליצה. בימי חז״ל קראו לה ״לשון מקרא״ ו״לשון הקודש״, בניגוד ל״לשון חכמים״, העברית המדוברת בזמנם, וכן גם קראו לעברית בכלל ״לשון הקודש״. השם ״עברית״ מופיע לראשונה כשם לשון בספרות חז״ל, אבל שם הוא מציין בעיקר את הארמית המדוברת בפי היהודים, ואולי אותה בלבד. שם זה היה מקובל מאד בכמה צורות יווניות על סופרים שכתבו יוונית ורומית, ואצלם ציין בעיקר את לשון הקודש. וכן ציין שם זה את לשון הקודש אצל כותבי העברית בימי־הביניים, ואז נוצרו גם הצורות ״העבריה״ ו״לשון עבר״.

[ב] התוויית הנושא. — בתיאור תולדות הלשון העברית נבדלת בבירור לשון המקרא מלשונות התקופות שבאו אחריה: לשון חז״ל, צורות הלשון השונות של ימי־הביניים, והעברית החדשה. מערכת הצורות, התחביר ואוצר המלים נבדלים מאד מאלו שבשלבים המאוחרים, והבדל זה שבין כלל לשון המקרא ללשונות של שאר התקופות גדול בהרבה מן ההבדל שבין הגיבושים השונים שבתוך לשון המקרא עצמה. אך יש לדייק ולציין שתי הסתייגויות: א) באחדים מספרי המקרא מורגשת השפעת לשון חז״ל; ב) גם בתקופות שנהגו בהן צורות לשון מאוחרות בשימוש ספרותי, שימשה לשון המקרא לשון כתיבת ויצירה, בבחינת לשון ״קלאסית״, שחזרו אליה ביודעין, מסיבות דתיות־אידיאולוגיות או מסיבות אמנותיות־אסתטיות. הדוגמה הקדומה ביותר לשי־מוש כזה הריהי לשון מגילות מדבר יהודה, שנתחברו, על־פי רוב התיאוריות על תאריך ספרות זו, בזמן אחד עם תחילת ספרות חז״ל. שיבה שנייה אל לשון המקרא מסתמנת במאות ח׳—ט׳ לסה״נ בחוגים המנוגדים לדת הרשמית, ועדיין לא נתברר מה הזיקה שבין שיבה זו לבין הכתיבה בלשון־המקרא של רבי סעדיה גאון אשר ממנו ומחוגו התפשטה הכתיבה בלשון המקרא לספרד, ושלטה שם שלטון מוחלט בספרות היפה; ובהשפעת ספרד עברה לאחר זמן גם לדרום־צרפת ולאיטליה. אחרונה היתה תחייה ללשון המקרא בספרות ההשכלה. בכל אלה מדובר בנסיון להפעיל את לשון המקרא על דקדוקה ועל אוצר מלותיה בכללותה ובהימנעות מיסודות לשון אחרים, להבדיל מדרך השימוש ביסודות מוגבלים מלשון המקרא, שהיתה נהוגה בכל תקופות חיי הלשון עד ימינו ועד בכלל. ערך זה יעסוק, כמובן, רק בלשון המקרא כפי שהיא מופיעה בספרי המקרא.

[ג] מקורות הידיעה על לשון המקרא. — כשאנו באים לעיין בלשון זו של ספרי המקרא העבריים, עולה השאלה בדבר מקורות הכרתנו לגבי לשון ספרים אלה. אין כמובן להניח מלכתחילה כמושכל ראשון, שהטכסט שבספרי התנ״ך המודפסים שלנו מייצג בדיוק את לשון הספרים כפי שנכתבו ונהגו בשעת יצירתם או עריכתם. אין כוונתנו בכך כאן למקוריות מערכת התוכן, המלים, המשפטים וכדומה,

היו מן המנהגים הנוהגים בימים ההם. וקצת תעודות מאשרות, שח׳ברו היו משרתים גם בבתיהם של הנסיכים והנסיכות שואר התושבים האמידים של נוזו וגם ב״ארמון״, כלומר במוסדות הממשלה, של העיר אַרַפְּחַ׳ שכנתה.

וע״ע עברים; עפר.

על [א]: E. LITTMANN APUD SPIEGELBERG, OLZ 10 (1907), 620 n. 1; J. LEWY, RHR 110 (1934), 33 ss.; idem, HUCA 15 (1940), 48 n. 7

על [ב]: J. LEWY, HUCA 14 (1939), 604 n. 89; A. GOETZE, BASOR 79 (1940), 32 ss.; J. LEWY, HUCA 15 (1940), 48 n. 7; S. SMITH, The Statue of Idri-mi, London 1949, 14 ss., 72 ss.; W. F. ALBRIGHT, BASOR 118 (1950), 14 ss.; G. BOTTERO, Le problème des Habiru, Paris 1954; CAD 6, 84—85

על [ג]: מכתבים אשוריים קדומים מאלישר:
J. LEWY, Archives d'histoire du droit oriental 2, Bruxelles 1938, 128 ss.

מכתבים ממארי: C. F. JEAN, Lettres diverses, Archives Royales de Mari 2, Paris 1950, 216 s.; G. BOTTERO, Le problème des Habiru, Paris 1954

מכתבים ותעודות מבבל הקדומה:
A. UNGNAD, Babylonische Briefe aus der Zeit der Hammurapi-Dynastie, Leipzig 1914, 24 s.; V. SCHEIL, RAAO 12 (1915), 114 s.; E. M. GRICE, Records from Ur and Larsa, Dated in the Larsa Dynasty, New Haven 1919, 14 s.

מקורות חתיים:
J. HALEVY, JA 9, ser. 2 (1894), 541; E. FORRER, Die Boghazkoi-Texte in Umschrift 2, Leipzig 1926, 9, SA.GAS und Saggasum; H. G. GUETERBOCK, ZA 44 (1938), 58 s.

אלי הח׳ברו:
A. GUSTAVS, ZAW 40 (1922), 314; idem, ZAW 44 (1926), 25 ss.; J. LEWY, HUCA 14 (1939), 614 ss.

על [ד]:
J. LEWY, HUCA 14 (1939), 614 ss.; EAT 2, 1146 ss., 1336 s.; G. BOTTERO, Le problème des Habiru, Paris 1954

על [ו]:
E. A. SPEISER, AASOR 13 (1933), 34 ss.; J. LEWY, HUCA 14 (1939), 587 ss.; 15 (1940), 47 ss.; G. BOTTERO, Le problème des Habiru, Paris 1954

יל״י

חברה, מבנה החברה בישראל. — עי׳ סוציולוגיה.

1. חֶבְרוֹן. — א) ״אבי״ משפחת הלויים, שהתייחסה אל קהת בן לוי: ובני קהת עמרם ויצהר וחברון ועזיאל (שמ׳ ו,יח; במ׳ ג,יט; דה״א ה,כח; ו,ג; כג,יב); ולקהת משפחת העמרמי... ומשפחת החברוני... (במ׳ ג,כז, ועי׳ גם במ׳ כו,נח; דה״א כו,כג). נראים הדברים, שמקום מושבה של משפחה זו היתה חברון, המרכז הדתי החשוב שביהודה, ומכאן גם שמה; על קשריהם האמיצים של בני קהת אל חברון מעידים כמה מקראות (יהו׳ כא,י־יא; דה״א ו,לט־מ). ייתכן מאוד שמשפחת לויים זו שירתה במקדש חברון מזמן ההתנחלות, ומילאה כאן תפקיד חשוב גם בימי מלכותו של דויד. לפי דה״א כג,יט, התייחסו בימי דויד ארבעה בתי אבות על משפחת חברון, והם: יריהו (הראש), אמריה, יחזיאל ויקמעם. גם בדה״א כו,לא, נשתמרה ידיעה על יריה הראש לחברוני ולתולדותיו לאבות, שבשנת האר־בעים למלכות דויד נדרשו וימצא בהם גבורי חיל ביעזיר גלעד, ועל אחיו בני חיל, שהפקידם דויד על האזורים הישראליים שבעבר הירדן מזרחה (שם, פס׳ לב). אף נזכרו בידיעה זו חשביהו ואחיו בני חיל לחברוני, שהופקדו בעבר הירדן מערבה לכל מלאכת ה׳ ולעבודת המלך (שם, פס׳ ל). ועוד ידוע אליאל השר לבני חברון, שהשתתף עם שמונים ״אחיו״ בהעלאת ארון האלהים לירושלים (דה״א טו,ט). לאור המקורות האלה מסתבר, שהיתה משפחת החברוני

מכובדת מאוד, בעיקר בימי דויד, ואפשר יש מקום לסברה, שעליית משפחת לויים זו לגדולה כרוכה בייסודה של מלכות דויד בחברון.

וע״ע 2. חברון; לוי; קהת.—

ב) ״אבי״ ארבעת בתי אבות, שישבו בחברון (דה״א ב,מג). כנראה חלו שיבושים ברשימת יוחסין זו, ואפשר שבמקום אבי חברון שבסוף פס׳ מב ובני חברון שבתחילת פס׳ מג צריך לקרוא: ובני כלב אבי חברון (והשווה תחילת פס׳ מב), היינו שבתי האבות קרח, תפח, רקם ושמע שבחברון ובב־נותיה התייחסו על כלב אבי חברון.

וע״ע 2. חברון; כלב.

קליין, פרקי היחס, 28; ש. ייבין, ציון ט (תש״ד), 56; ב. מייזלר, ס׳ דינבורג, ירושלים תש״ט, 320 ב״מ

2. חֶבְרוֹן. — אחת מן הערים הראשיות בארץ יהודה, ועיר הממלכה הישראלית־היהודית בתחילת מל־כות דויד. חשיבות יתרה היתה לעיר זו בתקופות שונות מפני מקומה בלב הרי יהודה ובצומת דרכים חיוניות, עורקי החיים של דרום ארץ ישראל המערבית; בה עברה המסילה הגדולה מירושלים לבאר שבע, ודרכים שונות נמשכו ממנה מערבה ודרומה־מערבה לשפלה ולחוף הים, דרומה לארץ אדום, ומזרחה למדבר יהודה (עין גדי).

במקרא נקראת חברון גם קרית ארבע, או קרית הארבע, וכמה פעמים אנו מוצאים: קרית ארבע היא חברון (למשל בר׳ כג,ב). לפי המסורת היה שם חברון לפנים קרית ארבע, ונקראה כך על שם האדם הגדול בענקים (יהו׳ יד,טו), הוא ארבע אבי הענק, שהמסורת מייחסת אליו את שלושה בני הענק ששֵׁי, אחימן ותלמי (יהו׳ טו,יג־יד; שופ׳ א,כ, וכן במ׳ יג,כב,לג; וראה תרגום השבעים ליהו׳ יד,טו: *μητρόπολις τῶν Ενακειμ*). מקורה של מסורת זו ב־השקפה שהיתה רווחת בימי בית ראשון, ששליטי הארץ שקדמו לכיבוש הישראלי היו ענקים, גיבורים ואנשי שם (דב׳ ט,ב; עמ׳ ב,ט), ויהושע בן נון הוא שהשמיד את הענקים מהר יהודה בכלל ומחברון בפרט (יהו׳ יא,כא־כב). רוב החוקרים בימינו מפרשים קרית (ה)ארבע = עיר הארבע, היינו עיר שקמה מצירופם של ארבעה יישובים, או עיר שהיו בה ארבעה רבעים או שכונות. ונראים הדברים, שקרית ארבע אינו אלא שם לוואי או כינוי לחברון, המציין את תכונתה המיוחדת של העיר, כדוגמת יִרְחו עיר התמרים, בעלה קרית יערים, דביר קרית ספר, וכדומה. ערים שכללו כמה יישובים או רבעים (ואחד מהם היתה המצודה) שכי־חות במזרח הקדמון, וכן היו באמצע האלף הב׳ לפסה״נ העיר חלב שבסוריה והעיר נוזו שבארץ אַרַפְּחַ׳ מורכבות מארבעה רבעים. מן המקרא ידוע לפחות אחד היישובים או הרבעים שבעיר חברון, היינו ממרא (ע״ע), היא ממרא קרית הארבע (בר׳ לה,כז, זאת אומרת ממרא שבקרית הארבע, ולשון כיוצא בזה גבעת קרית [י]ערים, יהו׳ יח,כח, שפירושו הגבעה אשר בקרית יערים). ופעם אנו מוצאים גם את הזיהוי ממרא היא חברון (בר׳ כג,יט), שכנראה בא לציין את חשיבותו של רובע זה בחברון.

לפי המסורת שנשתמרה בבמ׳ יג,כב, נבנתה חברון שבע

(בוע׳אזכויי שבאנאטוליה המרכזית) מספרת בלשון ודאי, שכבר היו SA.GAS משרתים לנרם־סין, מלכה המפורסם של אכד. מתכובות אחרות שנמצאו בחַ׳תֻשַׁש אנו למדים, שמושלי מלכות החתים נהגו לפי המנהג הישן לחזק את הגייסות הלאומיים בתוספת גדודים של ח׳ברו. החיילים השכירים הללו מכונים באותן הכתובות לא רק בכינוי SA.GAS ו־kha-bi-ri, אלא גם kha-bi-ri-ia-ash, kha-bi-ri-ish וכד׳, שהן צורות השם ח׳ברו בתוספת סימני היחסות החתיים, והיא דוגמה לשימושו הבין־לאומי של השם העתיק חַ׳בִּרוּ. קבוצה שלישית של תעודות מח׳תשש, שנרשמו בהן שטרי הסכמים שנעשו בין מלכי החתים של המאות הי״ד והי״ג לבין מושליהן של כמה וכמה ארצות, וארץ אַמַּר ושאר מדינות סוריות בתוכן, מגדירות את הח׳ברו כחלק מגופם של אוכלוסי המלכות החתית והארצות הסמוכות; שכן נמנו אלהי הח׳ברו עם האלוהות המרובים שהועדו על ההסכמים מתוך אמונתם של הצדדים שהאלים יענישו כל מי שיפר את התחייבויותיו.

[ד] בדרך כלל היו אוכלוסי הילידים נוהגים בח׳ברו ובצאצאיהם מנהג נכרים שאינם ראויים ליהנות ממלוא זכויות האזרחים, ואף על פי כן היו הממשלות מכירות בטובתם של השירותים ששירתו אותן יחידים מן הח׳ברו ומשיבות להם כגמולם. בתעודה מדינית חתית מן המאה הי״ד לפסה״נ נאמר, כי חֻתֻש, מושלן של הערים הסוריות החשובות נַחַשֶׁה (*Χαλκίς* שבמקורות היווניים ועכשיו קִנֶּסרין) וברְגַא, הוא נכדו של אחד מן הח׳ברו אשר נתן לו מלך חורי במתנה עיר גדולה בארץ ברגא; לפי שמו של הנכד, היה זקנו הח׳ברו מזרע הכשיים. ושני מעשים אחרים, שהגיע khâ-bir-a-a אחד מצאצאי הח׳ברו, למעלה גדולה בפקידות המדינה, ידועים מן המקורות האשוריים והבבליים של המאות הי״ב והי״א, ולכל הפחות אחד משני הפקידים האשוריים נקרא בשם כַּשיי.

[ה] באחרית ימיו של פרעה אמנחתפ הג׳ ובימי מלכותו של יורשו, אמנחתפ הד׳—אח׳נאתון, מרובים היו אוכלוסי הח׳ברו בסוריה ובארץ ישראל ובכוחם זה היתה השפעתם חזקה, כפי שאנו למדים משישים וכמה מכתבים שבארכיון הדיפלומאטי שנמצא בתל אל־עמארנה. שולחי המכתבים האלה, מושלי ירושלים, גזר, שכם, מגידו, דמשק, קדש שעל הארנת, צור, צידון, גבל ושאר מקומות, קובלים על יריביהם ובני תחרותם במדיניות שאינם משרתים בנאמנות את אדונם המצרי, ובמאבקם לשררה ולכיבושים הם מסתייעים בח׳ברו כדי להגיע לתכלית שאיפותיהם. כמה וכמה מכתבי הקטיגוריה הללו מפליגים ומאשימים את המורדים שלא זו בלבד שהם מסתייעים בח׳ברו ועושים יד אחת עמהם אלא שהם מניחים להם להשריש בערים שכבשו, וסופו של דבר שפרעה מפסיד או עומד להפסיד את הנאמנים שבוואסאלים ואת ארצותיהם ועריהם. קצתם של המכתבים מתארים את הח׳ברו הללו ככנופיות הפושטות בערים, שודדות אותן ושורפות אותן באש ומטילות את אימתן על כל המדינה; ואילו במכתבים אחרים הם מתוארים כגדודי צבא סדירים העובדים את המושלים, שאדיר חפצם ללחום

לשמירת כיבושיה של מצרים בפיניקיה ובסוריה כנגד כל המורדים וידידיהם ותומכיהם הנכריים, הם מושלי מהני ומלכות החתים.

[ו] ידיעותינו על ישיבתם של הח׳ברו ופעולותיהם במיסופוטמיה ובארצות המערב של הקשת הפורייה הושלמו במידה ניכרת על ידי התעודות האכדיות מסוף המאה הט״ז, שנחשפו בחפירות גוזו (ע״ע), עמדת חלוץ בספר המזרחי של מתני, המדינה החורית האדירה. התעודות הללו, שרובן באו מן הארכיונים של פקיד גבוה בן העם החורי ותֶחֶ׳פתִלָה שמו, ששימש ראש לכמה מחלקות של השלטון המקומי שמטעם מלך מתני, לא זו בלבד שהן מוכיחות על הממשלה שהיתה מעסיקה הרבה גברים ונשים מומחים לאומנויות מכל המינים, אלא אף נודע מהן שרבים מן הח׳ברו, גברים ונשים, הם עצמם, או בניהם והתלויים בהם, היו משמשים את תֶחֶ׳פתִלָה. קצתם של שטרי השכירות שפורשו בהם שירותיהם של אלה ותנאיהם, מדברים בח׳ברו הללו בגדר מהגרים יוצאי ארצות אשור ואכד שכנתה; ועוד חיזוק לדבר זה, שהרי רבים מן הח׳ברו ששירתו באותו שלטון, שעמדו בראשו תח׳פתלה ויוצאי חלציו אחריו, נקראו בשמות אכדיים. כדין שאר הנכרים שבאו לשרת את תח׳פתלה, היו גם משרתיו מן הח׳ברו מתחייבים כרגיל לשרת את אדוניהם כל ימי חייו, וקיבלו עליהם שאם לא יעמדו בהתחייבותם ויעזבו את השירות בחיי אדוניהם, יוטל עליהם קנס גדול. אף הבטיחו, שלאחר מיתת אדוניהם ימציאו לבניו משרתים אחרים תחתיהם, אם לא יאותו הם עצמם לשרתם. אבל נמצאו גם קצת שטרי שכירות, שכנראה היו תנאיהם שונים מאלה, ולפיהם התחייבו הח׳ברו לתח׳פתלה לשרת אצלו שנים מועטות בלבד, ולאחר הזמן הזה יעזבו את בית אדוניהם אֹו יסכימו שינהגו בהם דין עבדים, כלומר שהם יהיו לוקים בענשים קשים ונמכרים, אם ״יפירו את התחייבותם״. מכאן מסתבר, שהעקרונות שהושתתו עליהם החוקים שבכתב ובעל פה, שהיתה מדינת מתני נוהגת בח׳ברו שמצאו בה את פרנסתם, שווים הם למשפט העברי, כפי שהונח בשמ׳ כא,ב, ונשנה בקצת שינוי לטובתו של העבד בדב׳ טו,יב. וצא וראה שהדמיון המובהק שבין דין עבד עברי שבמקרא לדינו של ח׳ברו, ״שבא לשרת בביתו של תח׳פתלה״, אינו דבר שבמקרה, שהרי הכלל שהונח בשמ׳ כא,ד, מקביל לנוהג שנזכר באחד משטרות נוזו, שאחד המשרתים מבני ח׳ברו מודה שאדוניו נתן לו אשה, ואף מסכים הוא שאם יהיה בדעתו לעזוב את עבודתו אחר מות בעליו, יצא בגפו. גם שטרות אחרים מאשרים את המסקנה, שאדוני הח׳ברו שבנוזו היו משיאים נשים למשרתיהם הרווקים; שכן נאמר שם על תח׳פתלה ששילם להוריהן או קרוביהן של הנערות הראויות לנישואין, שקצתן מכונות שם בנות הח׳ברו, סכומי כסף בשכר הרשות להשיאן לבעלים לפי ראות עיניו, ועם זה התנה שאותן נערות נכנסות לשמש משרתות בביתו. המעשים התכופים של שכירת מהגרים לשירות במוסדות או בבתי חרושת של הממשלה, שעמדו בהנהלתו של תח׳פתלה, שבוודאי היה בכך משום גורם חשוב לריבוי מניינם של הח׳ברו בנוזו,

הכתוב. מבחינת תולדות ההתיישבות יש קשר בין פס׳ יז לפס׳ יח. פס׳ יז מסתיים בהזכרת ישבח אבי אשתמוע (ע״ע), שמקומה כ־14.5 ק״מ מדרום לחברון, ובפס׳ יח נאמר על חבר שהוא אבי שוכו (ע״ע), הנמצאת בריחוק של 6 ק״מ בקירוב ממערב לאשתמוע. מכאן מסתבר יחסו של חבר אל הקניזי (ע״ע), ואולי כוונת הכתוב לייחסו אל כלב בן יפונה (ע״ע) הקניזי, הנזכר בתחילת הפסקה (דה״א ד׳,א). — ד) בן אלפעל (ע״ע) מבני בנימין (דה״א ח׳,יח).

תרגום השבעים מעתיק את השם חבר לרוב באות *X* (*Χαβερ*, *Χοβερ*, *Χοβωρ*), ורק בדה״א ד׳,יח, נשתנה התעתיק, B: *Αβεισα*; A: *Αβερ*, ובדה״א ח׳,יז, הוא בא בצורת *Αβαρ*. מתוך עיון של השוואה בתעתיקי השמות שבאה בהם האות חי״ת בתרגום השבעים, נמצאנו למדים, שאין לפתור את השם לפי משמעותה של המלה חבר (באו־גריתית חבר, באכדית ibrum), אלא שנגזר מן השורש ח׳בר, בדומה לשם העיר חברון (ע״ע). פירושו כנראה בעל בית חבר.

וע״ע אפרים; אשר; בנימין; בית חבר; שמות.

על ג: ש. קליין, מאסף ציון ב (תרפ״ז), 3—4; ג (תרפ״ט), 12; ש. ייבין, ציון ט (תש״ד), 59
Rothstein-Haenel, 58 ss.; G. Richter, ZAW 49 (1931), 265 ss.; M. Noth, ZDPV 55 (1932), 105 ss.
על השם: Noth, IPN, 222; Ryckmans I, 87

ש״ל

חָבָר, חברים. — ע״׳ בית חבר.

חֹבֵר חֶבֶר. — עי׳ כשפים.

חַ׳בְרָ. — [א] חַ׳בְרָ (ובל״ר חַ׳בְרוּ) הוא אחד מכמה שמות שהיו נוהגים רוב ימי האלף השני לפסה״נ בפי האשורים, הבבלים ושאר עמי קדם ככינויים של בני אדם שיצאו מעיר מולדתם או מארץ מולדתם והוצרכו לבקש להם פרנסה בנכר. צורת השם היא כנראה צורתו האכדית של הבינוני הקל של השורש השמי המערבי ʿibr (עבר), והוא מקביל לבינוני העברי עֹבֵר (למשל יש׳ כג,ב: עֹבְרֵי־ים). בתעודות אוגרית (ע״ע) אנו מוצאים ʿprm (עפרם) במקום הבינוני ʿbrm (עברם) שבשמית מערבית עתיקה, והצורה האכדית השווה לו — חַ׳בְרָ. שינוי זה אפשר יסודו בכך, שבקרב תושבי אוגרית והאזורים הסמוכים לה ישבו חורים מרובים, וההבחנה השמית בין הפונמות ״ב״ ו״פ״ מיטש־טשת בלשון החורית. ממשמעותו הראשונית של הפועל השמי המערבי האמור (עבר), שהוא: נע ממקום למקום, ומן המליצה הערבית عابر سبيل = עובר אורח, כלומר העובר במקום בלא לשהות שם, נראה שהשם חַ׳בְרָ בא לתאר את הזר כהלך או נודד. וחיזוק לפירוש זה, שלפי לוחות אכדיים של פירושי מלים הוראת השם khabbâtum שווה כמעט בכולה להוראתו של SA.GAS, שהיא הצורה השומרית של המונח האכדי, המשמשת אידיאוגראמה לחַ׳בְרָ (עי׳ לקמן ג); שכן khabbâtum, שיצא לשמש במשמעות ״שודד״, נגזר מפועל אכדי השווה בעיקרו לפועל הערבי خبط, שפירושו בצירופי לשון שונים: היה נע ונד. אף השם עבר, אשר ממנו נגזר שם היחס עִבְרִי, נראה שמשמעותו העיק־רית ״נודד״, והוא חילוף צורה עתיק של הצורה התארית ʿabir (עבר), שהיא גם יסודו של הבינוני ʿâbir (עבר) הנוהג בשמית מערבית עתיקה.

[ב] כדרכו של הבינוני העברי הנוהג גם כבינוני שבעבר, כגון ״השבים״ (עז׳ ו,כא) או ״הבאים״ (עז׳ ח,לה) היה ח׳בר משמש בייחוד ככינוי לבני אדם ששוב לא היו נודדים אלא ישבו כמהגרים או כתושבים נכרים (שלא היו שווים בזכויותיהם עם הילידים) בערים או בארצות ששלטונותיהן או יחידים מאזרחיהן היו מוכנים להסתייע בשירותיהם ולהעבידם בתורת שכירים, כחיילים, פועלים ושמשים וכדומה. בארצות המערב של הקשת הפורייה נהגו להקצות גלילות מסוימים (ולכל הפחות ערים או שכונות מסוימות) לחַ׳בְרוּ שנעשו בדרך זו חלק מיישוב הקבע של הארץ, שהיגרו אליה הם עצמם או אבותיהם. בלוחות שנמנו בהם ערים אוגריתיות בא שם העיר ״ח׳לב עפרם״, שהמקביל לו בתעודה אכדית אחת âl khal-bi Lu Mesh SAG . GAS ופירושו: חלב של הַחַ׳בְרוּ. בתעודה אכדית אחרת מאוגרית, החתומה בחותמם ההיירוגליפי של חַ׳תְשֻׁלְשׁ הג׳ מלך החתים (1260—1295 לפסה״נ בקירוב) ואשתו פָּדֶחֶ׳פַּ המלכה, והוא שטר־הסכם שעשה מלך זה עם מלך אוגרית, בא הדיבור על גליל מסוים של ה־SA . GAS, שאם יברחו לשם משרתיו של מלך אוגרית מתחייב מלך החתים להסגירם אל אדוניהם. כתובת אבטוביוגרפית בכתב היתדות, שמוצאה מן המחצית השנייה של המאה הט״ז לפסה״נ, מוסיפה על הרמזים הללו, הרומזים לשכונות שבערים ולגלילות שהוקצו לחַ׳בְרוּ: היא מספרת על נסיך צעיר, הוא אִדְרִם מלך מֶכִּש שלאחר מכן, שברח מחלב לעיר אֶמַר ולאחר שעבר תחום מסוים של ארץ שוממה, מצא מקלט אצל הח׳ברו (LuSA . GAS) של העיר הכנענית אַמְיָה, ובתוכם פגש אנשים מבני חַלב מארץ מֶכִּש ומשאר גלילות של מלכות אביו; עם חַ׳בְרוּ אלה ישב שבע שנים עד שחזר לעיר בירתו אַלַלַח׳ (עכשיו תל־עטשַאנָה הסמוכה לברך הארנת, ממזרח לאנטיוכיה) ומלך תחת אביו.

[ג] המקורות הקדומים ביותר שיש בהם כדי ללמד על ענייננו, והם מכתבים ורשימות מאַנְכָּוָה (היום אַלִישַׁר) שבאנאטוליה המרכזית, תעודות שנמצאו במארי ועוד תעודות ממקומות אחרים בבבל, מוכיחים שכל ימי המאות הי״ט והי״ח לפסה״נ היו הח׳ברו חיילים שכירים בצבאותיהן של מדינות הרבה, קטנות וגדולות. באחד המכתבים שנמצאו בארכיונו של יַסְמַח־אדד מלך מארי בא הדיבור על אלפיים ״חַ׳בְרוּ בני הארץ״, כלומר ח׳ברו שנולדו בארץ, ששירתו בצבאו של אויב ושמרו לו עיר בצורה שעמדה על שפתו המערבית של נהר פרת. עדות זו מַסכמת עם הנוהג הנהוג בתעודות הרבה, וביחוד בתעודות מן המאות הי״ח והי״ד לפסה״נ, שהכינוי ח׳ברו בא בחילופים עם האידיאוגראמה SA . GAS; שכבר אנו מוצאים אותה משמשת שם עצם כללי בתעודות שומריות קדומות מסוף האלף השלישי; ויש טעם לחילוף זה, שכן SA . GAS — שיוסף הלוי רואהו כצורה שומרית של השם האכדי shaggâshum שמשמעו ״חבטן״, ״הרסן״, ״רצחן״ — הוא כינוי נאה לחייל שאומנותו בכך המשרת ב״לגיון זר״. פסקה מקוטעת של אפוס חתי מחַ׳תְשַׁשׁ